

Vanya Micheva

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

Lovech Damaskin and the Beginning of the Modern Bulgarian Damaskins

Review of Olga Mladenova, Boryana Velcheva. *Lovech Damaskin: a Modern Bulgarian Manuscript of the Seventeenth Century*. Sofia, Sts Cyril and Methodius National Library, 2013, 536 p., ISBN 978-954-523-136-0.

Abstract: The book *Lovech Damaskin: a Modern Bulgarian Manuscript of the Seventeenth Century* presents the manuscript, which belongs to the third group of Early Modern Damaskins according to E. I. Demina's classifications. The book contains a diplomatic edition of the manuscript accompanied by a complete glossary and two analytical chapters. Using textological and linguistic arguments, the authors prove that the Lovech Damaskin is the best available manuscript copy of the first book to have been written in the Modern Bulgarian vernacular.

Ваня Мичева

(София, Институт за български език, БАН)

Ловешкият дамаскин и началото на новобългарските дамаскини

Рецензия за: Олга Младенова, Боряна Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, 2013, 536 с., ISBN 978-954-523-136-0.

Новата книга на двете авторки представя пред научния свят един ръкопис, открит в Регионалния исторически музей на Ловеч на 11 май 2010 г. Той е попаднал в сбирката на музея през 80-те години на XX век от Ловешкото читалище „Наука”, на което е дарен през 1944 г. от учителя Михаил Хаджинеделчев. Ръкописът съдържа шест слова, между които Словото на Дамаскин Студит за второто пришествие, което го причислява към III група новобългарски дамаскини по класификацията на Е. Дьомина. Важното място, което заема този тип книжнина в развитието на българската литература и култура през XVII и XVIII век, предизвиква О. Младенова и Б. Велчева да изготвят издание и изследване на новооткритото съчинение. О. Младенова е автор на главата

Ваня Мичева

„Ловешкият дамаскин на фона на дамаскината традиция” и на всички приложения с изключение на изданието на Словото за второто пришествие от Новия Троянски дамаскин, изработено от Вероника и Георги Шалагини. Б. Велчева е автор на главата „За езика и правописа”, както и на компютърния набор на текста.

На първо място в монографията стои краткото палеографско и кодикологично описание на ръкописа. От него са оцелели 87 листа от вероятен обем от 109 или 110 листа. Водният знак е три луни. Писмото е геометризиран калиграфски полуустав, много подобен на този на Аврам Димитриевич, автор на Троянския и Новия Троянски дамаскин, и на неговия ученик Кръстю Граматик. Авторките разграничават почерците на четирима или петима кописти, като двама или трима от тях са опитни, вероятно учители на другите двама, които са написали само отделни редове.

Огромен принос към историята на българската литература представя втори параграф от първа глава „За дамаскините от III новобългарска група и техния протосборник”. В нея последователно, с редица текстологични съпоставки, се защитава вече изказаното от О. Младенова мнение, че дамаскините от III група са всъщност първите новобългарски дамаскини (в статията ѝ „Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в.”, публикувана в сборника „Етрополската книжовна школа и българският XVII век” през 2010 г.). Текстологичният анализ се опира на две вече съществуващи научни класификации: 1. разпределението на новобългарските дамаскини в четири групи въз основа на устойчивия им състав в изследването на Е. Дьомина от 1968 г. 2. диференцирането на три групи според употребата на едно от местоименните наречия *тогази*, *тогива* и *тогизи* в статията на Б. Велчева от 1964 г. Еднородни в езиково отношение се оказват единствено текстовете от III група – в тях присъстват само слова от тип *тогива*. Тази особеност авторките обясняват с възможността протосборникът на словата от III група да е създаден преди останалите. Е. Дьомина познава само по-късни преписи на дамаскините от III група, затова отхвърля тази теза. Ловешкият дамаскин, който е най-ранен сред известните вече от III група, съдържа варианти на словата, не по-малко близки до изходния текст от тези в Тихонравовия дамаскин, и може да послужи за нов поглед върху историята на новобългарските дамаскини.

Според авторките от архаичните версии на различни по произход текстове и от средногорската архаична версия на словата на Дамаскин Студит първоначално е бил създаден новобългарският преразказ тип *тогива*, от който пряко произлизат дамаскините от III група, след това се появява преразказът тип *тогази*, а от двата типа преразкази, чрез различни комбинации, се оформят дамаскините от I и II група. В книгата са разгледани ръкописите, които принадлежат към III група. От десетте съчинения, които Е. Дьомина причислява към тази група, две са изключени, поради липса на съвпадение на текстовете на включените в тях слова (става дума за НБКМ 1055 и НБКМ 1090), а едно отсъства без специална уговорка от страна на авторките (става дума за НБКМ 1089). От друга страна, списъкът е попълнен с Ловешкия дамаскин и с ЦИАИ 939, дамаскин от 1841 г., писан от Катю Йоанов в с. Батошево, Севлиевско. В групата изследвани ръкописи седемте слова с най-висока честота са същите, които Е. Дьомина определя като устойчив състав на дамаскините от III група. Важното е, че точно тези слова и в такъв ред се откриват в Ловешкия дамаскин. Издирването на източниците за тези слова доказва, че те се срещат в архаични дамаскини от четири различни типа и в различни по състав сборници, но никога на едно място. Следователно тези слова са били събрани заедно именно от съставителя на

протосборника на дамаскините от III група, чийто най-точен аналог е Ловешкият дамаскин.

О. Младенова и Б. Велчева допускат, че Словото за второто пришествие е съществувало преди създаването на Тихонравовия дамаскин, тоест преди 1658–1678 г., като част от отделен сборник, послужил за втори антиграф на Тихонравовия дамаскин. Този сборник съдържа само слова от тип *тогива* с изключение на деветте кратки поучителни слова на архаичен език. Текстът на Новия Троянски дамаскин, който, за съжаление, вече не се открива в ръкописната сбирка на Троянския дамаскин, представя 12 слова от тип *тогива*, най-обширната колекция от такива слова, събрани в един ръкопис, а почеркът и украсата са изключително сходни с тези на Ловешкия дамаскин. Затова авторките предполагат, че двата дамаскина са създадени в една и съща калиграфска школа от едни и същи книжовници.

Текстологичният анализ позволява да се установи относителната хронология на продукцията на книжовното средище *тогива*. Първоначално произведенията им с предимно есхатологична тематика се разпространяват като отделни тетрадки. След това се изготвя протосборникът на дамаскините от III група, най-добре документиран в Ловешкия дамаскин, след което започва неговото преписване. През целия XVII в. словата тип *тогива* се включват в дамаскини от I, II и IV тип.

О. Младенова и Б. Велчева привеждат доказателства за присъствието на есхатологичната проблематика в християнската култура с оглед на основните християнски постулати за греха и покаянието, за Страшния съд и Второто пришествие. Темата за края на света и смъртта е част не само от литературата, но и от иконографията на българските църкви от тази епоха. В изследването са използвани разнообразни данни от много източници за природни и обществени катаклизми през XVII в.: голямото застудяване през XVII в., наречено Малък ледников период, земетресенията и наводненията, честите чумни епидемии, усилилите се опити за ислямизация на българите от страна на османската власт, обществените вълнения, проявите на бандитизъм и др. Ето защо българите са имали нужда от четиво, което да отговори на засиления обществен интерес към въпросите за смъртта и отвъдния свят. Но това четиво е трябвало да бъде разбираемо и достъпно, за да изпълни своята социална функция. Затова книжовниците от културния център *тогива* създават този тип книжнина на говорим език.

Проучването в параграф четвърти на първа глава ”Текстологични признаци на продукцията на книжовния център *тогива*” безспорно е приносно. За осъществяването му авторките създават два корпуса от слова. В първия са включени словата от тип *тогива* от Ловешкия дамаскин, словата от тип *тогази* от Тихонравовия дамаскин и словата от тип *тогизи* от Свищовския дамаскин. Във втория са компютърно набрани слова от тип *тогива* от различни източници с общ обем 38023 думи, слова от тип *тогази* с общ обем 68063 думи и слова от тип *тогизи* с обем 64688 думи. На първо място се анализират лексикални текстологични признаци, свързани с пълнозначни думи, характерни за различни диалекти и в същото време свързани с опозицията книжовно – народно. Такива са: *крак – нога; църква – черкова; змия – зъмя, замя*. Установява се, че словата тип *тогази* представят лексика, характерна за западно-южния диалектен ареал, и последователно застъпват архаичната лексема. Тоест оказва се, че решаващ фактор при подбора на лексикалните средства е концепцията на авторите за разбираем книжовен език на народна основа. Ако думата от среднобългарския книжовен език е прекалено неразбираема, тя се избягва. Същият критерий е валиден и за отношението към турцизмите. О. Младенова и Б. Велчева коригират схващането на

С. Бернщейн, че в по-късните дамаскини, които са от Източна България, има повече турцизми. Детайлният текстологичен анализ на двойки думи: *комсулук – гърдост*; *раслан – лъв*; *дувар – стена*; *корбан – служба*; *кадия – съдия, судия*; *баре – барем*, показва, че в някои случаи словата тип *тогива*, за които се очаква по-голямо разпространение на турцизмите, предпочитат домашната лексема, например *стена*, *судия*, *съдия*, защото тя е разбираема. При избора на нова или стара, тоест архаична, лексема книжовниците постъпват по същия начин – те избягват езиковата единица, която не отговаря на изискването за достъпност на текста до възприемателите. Към тази група са съпоставени лексемите: *вълк, звяр, гад*; *премяна, облякло, одежда*; *болярин, богат*; *мръсен, скверен, нечист*; *комка, причещение*.

Въз основа на текстологичните съпоставки се определят следните признаци на текстовете тип *тогива*, които ги противопоставят на продукцията на другите две книжовни средища: 1. представени са лексикалните гнезда на *дувар*, *кадия*, *комсия*, *корбан*, *раслан*, *черкова*; 2. съвместяват се *поревне ми се* и *ще ми се*, *комка* и *причещение*; 3. конкурират се синонимите *крак* и *нога*, *дано* и *давно*, *вълк*, *звяр* и *гад*, *дреха*, *премяна* и *облекло* с преобладаване на *нога*, *дано*, *вълк*, *премяна*; 4. не се употребяват *не имам*, *синца*, *богат* и *скверен*. Разбира се, както и самите авторки изтъкват, тези наблюдения са относителни. Като автор и редактор на „Речник на книжовния български език на народна основа (върху текст на Тихонравовия дамаскин)” бих привела някои данни, които показват, че за противопоставяне между езиковите признаци на текстове *тогива* и *тогази* не може да се говори. Лексемата *корбан* наистина се употребява само в слова тип *тогива* в Тихонравовия дамаскин, като десет от реализациите са в Житието на св. Георги, но и *служба* се среща в тях, и то нерядко – шест от засвидетелстваните случаи са отново в Житието на св. Георги. Нещо повече, установява се и семантична диференциация: *корбан* се свързва предимно с езически жертвоприношения и живи същества, които стават нечия жертва, а *служба* има значение на християнски обред. Лексемата *кадия* се среща единствено в две слова тип *тогива*. Лексемите *суд* и *судия* се откриват и в Словото за второто пришествие, и във Видение Павлово, които са от основния състав на дамаскините тип *тогива*. Забележително е, че във Видение Павлово се регистрира само *судия* със седем случая. Изводът, който се налага, според мен е, че при определена тематика, която изисква съответните езикови средства, книжовниците свободно са използвали лексеми, характерни и за двата книжовни центъра, защото са ги познавали и защото те са удовлетворявали представата им за книжовен език на народна основа.

Според авторките текстологичният анализ позволява да се осмисли по нов начин творческата роля на книжовниците от средище тип *тогива*. Те не само скъсват със средновековния книжовен език и създават книжовен език, близък до говоримия, но пренебрегват и традиционната почитателност към сакралното слово и се осмеляват да включват своите произведения в различни по тип сборници. Така те съставят дамаскините от III група, компилират тези от II група, обучават и първите книжовници от средище тип *тогизи*. По този начин творчеството и интелектуалната мощ на книжовниците от средище тип *тогива* определят цялата българска книжнина от XVII в.

Произведенията от средище тип *тогива* не са просто преведени на говорим език. Авторките защитават тезата, че става дума за „многопланова намеса” на българските книжовници: превод, компилиране, самостоятелен изказ на идеите от първоизточниците. По такъв начин в текстовете от тип *тогива* се отразява мирогледът на техните автори, а чрез тях и на обществото, от което са част. О. Младенова и Б. Велчева се присъединяват към становището на В. Ламански, че откритият от него

Люблянски дамаскин дава представа за обществените отношения в България по времето на неговото създаване.

Авторките изтъкват значението на продукцията на книжовно средище *тогиа* за преоткриването на един забравен народ на Балканите. Тези ръкописи са използвани от чуждестранни слависти в техните научни трудове. Така, преди да се появи на политическата карта, България заема своето място на европейската културна сцена. Заслугата за това е именно на културните дейци от XVII в. Тяхното дело се подема от Паисий и неговите последователи.

Важна част от рецензираната книга е изследването на правописа и езика на Ловешкия дамаскин. Несъмнена заслуга на изследователките е включването на проучването в пространствено-времевия континуум на българската книжнина от тази епоха. Всяка особеност е разгледана на фона на останалите текстове от същия тип и с оглед на вече съществуващата научна литература за тях. Това прави втора глава на книгата богата на информация и евристични идеи.

На първо място са разгледани пунктуационните и правописните особености на текста като мост между търновската традиция, търновско-ресавския правопис и ранните новобългарски дамаскини от XVII в. Тъкмо в тази област книжовниците са били най-консервативни. Те запазват богатството на акцентологичната система от архаичните дамаскини и стария етимологичен правопис, като изключенията с обеззвучаване на съгласни са твърде редки. Интересно е обяснението на съвременния правопис на дателната местоименна клитика за женски род *ѣ*, тя се извежда тъкмо от правописните варианти на клитиката *ѣ* и съюза *и* в Ловешкия дамаскин.

Според изследователките в новобългарските дамаскини е съхранена книжовната лексика. Важно е да се отбележи също, че книжовниците, създали Ловешкия дамаски, не само запазват старинни сложни думи, но създават и нови, които липсват в превежданите текстове, например: *бясомучен*, *високоумство*, *високодумание*, *доброработна*, *добромиризлива* и др.

Във втори параграф на втора глава се характеризират основните особености на превода на словата от Ловешкия дамаскин. Тезата за авторското присъствие на книжовниците от средище *тогиа* е защитена отначало с текстологични съпоставки (в първа глава), а след това и с езикови доказателства (във втора глава). Авторските намеси при превода не са случайни, те са подчинени на концепцията за разбираем книжовен език. Именно затова отрязъци от текста с неясно, абстрактно или богословско съдържание са преведени с повече думи, с допълнителни разяснения.

Обект на анализ е и художествената страна на езика в Ловешкия дамаскин. В състава на Словото за покаяние душевно от Йоан Златоуст авторките откриват поетичен откъс, чиято ритмика се гради на повторението на еднотипни по структура цялости, въведени от последователно повтарящите се съюзи *и* и *а*. Архаичния текст, в който и съединителните, и противопоставителните отношения са изразени със съюза *и*, книжовниците от XVII в. предават с поредица изречения, в които много точно се редуват съюзите *а* и *и*. И на други места в текста О. Младенова и Б. Велчева издирват повтарящи се думи и изрази, двойки и тройки думи, свързани с еднотипни съюзи, които са в основата на ритмичността на текста.

За историците на езика особено интересна е частта от изложението за лексиката на Ловешкия дамаскин. Приведени са данни за редки думи, за неологизми, за думи от разговорния език, чието значение може да е различно от това, което е засвидетелствано в старобългарския език, както е при *бъх*, *вълфа*, *вредно*, *млъвя се*. Отделни кратки семантични етюди са посветени на думи, чиято етимология и значение са претърпели

по-дълго развитие, например за: *издърва, кощона, лих, напokon, очивястно, чева, злата ябълка*. Анализирани са и заемки от гръцки (*ала, оти, даскал, майстор, ела, магия, нефелит*), от латински през гръцки (*капоня, кмет, комка, оцет, поган*), от турски (*комсия и комсолук, баре, бахчия, гемия, дувар, душманин, тефтеръ файда*), от персийски през турски (*избарбара, сермия*).

В параграф трети на втора глава Б. Велчева и О. Младенова уточняват диалекта, върху който е създаден книжовният език на Ловешкия дамаскин. Анализирани са изводите на Е. Дьомина за диалектната база на Тихонравовия дамаскин, която тя локализира с методите на лингвистичната география в областта Етрополе – Тетевен – Луковит. Авторките изказват едно принципно възражение срещу подхода на Е. Дьомина – според тях използването на данните от Българския диалектен атлас за език от XVII в. води до осъвременяване на езиковите черти. Като прилагат историческия подход, авторките успяват да разширят диалектния ареал, в границите на който са възникнали новобългарските дамаскини. Изследвани са езикови особености, свързани с т. нар. смесване на носовките, с широкия гласеж на ят, със запазването на по-старите форми *камик* и *пламик*. Като диференциални признаци на говора, отразен в Ловешкия дамаскин, са посочени наречието *веке* с ударение на последната сричка и глаголни форми с ударение на старата морфема *нж*. Те са свързани с Троянския говор. Към подобен извод води и проучването на показателните местоимения и на формите за бъдеще време в ръкописа. Не е маловажно, че са засвидетелствани и форми с източнобългарска редуция на неударените широки гласни. Това показва, че диалектът е граничил с източни говори и е бил повлиян от тях. В ръкописа се откриват мизийската форма *тъй*, както и формата *пламък*, които според учените диалектолози се установяват в троянския диалект в хода на неговото развитие. Внимателният филологичен анализ води авторките до заключение, че ареалът Етрополе – Тетевен – Луковит трябва да бъде разширен до Троян, а и до Ловешко. С голяма вероятност може да се твърди, че главният преводач на словата *тогива* е бил носител на троянския говор от XVII в.

Текстът на изданието е предаден максимално автентично, според съвременните едичионни правила. Съхранени са всички бележки в червено, както и цветните заглавия и заглавни букви. Словата от Ловешкия дамаскин, публикувани в книгата, са незаменим източник на езиков материал за многопосочни изследвания.

Най-ценното приложение е Речник-индексът, който съдържа всички засвидетелствани в текста словоформи с техните точни сигнатури. В края на всяка статия е отбелязано наличието на думата в речника на Троянския дамаскин, изготвен от А. Иванова. В отделно приложение са представени думите от Троянския дамаскин без съответствие в Ловешкия дамаскин. Тези два речника, заедно с „Речник на книжовния български език на народна основа (върху текст на Тихонравовия дамаскин)” са добра научна основа за езикови съпоставки на акцентологично, лексикално, семантично, словообразователно и граматично равнище. Своя научна стойност имат и показалците в края на книгата.

Книгата на О. Младенова и Б. Велчева утвърждава ново виждане за развитието и хронологията на новобългарските дамаскини. Безспорен е приносът на авторките за приемането на дамаскините тип *тогива* като начало на новобългарските дамаскини. Важни са техните изводи за троянския говор като диалект, на базата на който е създаден Ловешкият дамаскин. Новаторски и значими са и схващанията им за творческата роля на книжовниците от културно средище *тогива* за развитието на цялата българска книжнина и за възстановяването на забравеното през вековете

българско присъствие в европейското културно пространство. Тази книга е истинска научна ценност, от която всеки специалист в областта на историята на езика и литературата би могъл да черпи нови идеи и данни.